

„VIŠAK SJEĆANJA“ INDUSTRIJSKE BAŠTINE VELE LUKE

Marija Borovičkić
Janka Rakuše 4
HR-10000 Zagreb
marija.borovickic1@gmail.com

Lea Vene
Nalješkovićeve 1
HR-10000 Zagreb
leavene@gmail.com

Primljeno: 7.1.2017.

UDK 39(497.5 Vela Luka)

Sažetak: Projekt Industrijska baština otoka Korčule pokrenut 2015. godine bavi se etnografskim istraživanjem triju tvornica Vele Luke - Jadrankom, Ambalažom i Grebenom, u kontekstu nematerijalne baštine, radničkog iskustva i lokalne memorije vezane za industrijsko naslijeđe.¹ Vela Luka prepoznata je kao specifično mjesto na otoku s najvećim brojem industrijskih pogona koja ujedno i baštini različite segmente i oblike industrijskog. Razlučeno je stoga nekoliko istaživačkih razina: društveni i politički kontekst industrijalizacije i modernizacije nakon Drugog svjetskog rata, pitanje radničkih prava, motivacije radnika i uvjeta rada, rodno pitanje i uloga žene u industriji, te pitanje post-industrijskog perioda i baštinjenja industrije danas. Etnografijom svakodnevice kao temeljnom istraživačkom metodom obuhvaćamo i osvještavamo velik broj ženskih radnica u industrijskim pogonima Vele Luke te prepoznajemo bitne razlike između muškog i ženskog iskustva rada i življenja, načina sjećanja, bilježenja i pričanja. Pri tome žene promatramo kao svojevrstne „suparnice“ službene povijesti i nositeljice vrijednog „viška sjećanja“ koje bitno odstupa od koncepta većine postojećih zapisa o tvornicama Vele Luke. Nastojale smo naznačiti obrise višeslojnosti istraživanja i valoriziranja industrijske baštine, ali i dotaći složenost rodničkih aspekata industrijskog rada, specifičnost podjele poslova, politički kontekst i žensku svakodnevicu kroz vizure i potencijale „subjektivističkog diskursa“.

Ključne riječi: Industrija, nematerijalna baština, rodno pitanje, radnice, etnografija svakodnevice.

Pakiranje incuna 1950. u staroj tvornici. Digitalna zbirka Renata Jambrešić Kirin (Zagreb).

¹ Projekt Industrijska baština otoka Korčule provodi se unutar udruge Siva zona iz Korčule.

Baštiniti industriju?

U sklopu projekta *Industrijska baština otoka Korčule* pokrenutog 2015. godine u suradnji s udrugom *siva* (*zona*, primarno smo se fokusirale na etnografsko istraživanje tvornica Vele Luke, nematerijalnu baštinu i lokalnu memoriju vezanu za industrijsko nasljeđe.² Dihotomiju između stručne „outsajderske“ perspektive i lokalne „insajderske“ perspektive nastojale smo osvijestiti kao potencijal ali i moguću poteškoću te na koncu dvoznačna stajališta koja je moguće preklopiti i suprotstaviti u potrazi za novim perspektivama i valorizacijama industrijske baštine.

U sklopu projekta Industrijska baština otoka Korčule pokrenutog 2015., primarno smo se fokusirale na etnografsko istraživanje tvornica Vele Luke, nematerijalnu baštinu i lokalnu memoriju vezanu za industrijsko nasljeđe.

Vela Luka je promatrana kao specifično mjesto na otoku s najvećim brojem industrijskih pogona čime čini gotovo polovinu otočkih postrojenja te baštini različite segmente i oblike industrijskog. Izuzmemo li uvjetno rečeno tradicionalne pogone kao što su uljare i vinarije, na razini otoka možemo istaknuti desetak postrojenja koja obuhvaćaju (ili su obuhvaćala) široki proizvodni spektar: brodogradnju, montažu, riblju i ambalažnu industriju, industriju tekstila, boja, ljepila, lakova, elektroničkih uređaja...

² Do sada je u istraživanju obuhvaćeno 30-ak kazivača i kazivačica iz Vele Luke.

Među tvornicama Vele Luke izdvaja se: Tvornica za preradu ribe *Jadranka* (osnovana 1892. godine), Tvornica limene ambalaže (osnovana 1965. godine), Brodogradilište *Greben / Montmontaža Greben* (osnovano 1948. godine) te *Tvornica električnih uređaja* (TEU) (osnovana 1973. godine) – od čega su etnografskim istraživanjem obuhvaćeni najznačajniji i najstariji pogoni: *Jadranka*, *Ambalaža* i *Greben*.

Iako je o većini spomenutih postrojenja u više navrata pisano te postoje zapisi o njihovim godinama osnivanja, proizvodnim kapacitetima, obnovama pogona, broju zaposlenih, upraviteljima i slično, kroz ovo smo istraživanje nastojale zauzeti „izmaknutu“ poziciju koja faktografiju koristi tek kao početnu bazu dok većinu istraživanja temelji na neposrednom iskustvu kazivača – radnika i radnica, takozvanom *bottom up* pristupu ili etnografiji svakodnevice.

Istraživanje je stoga otvorilo nekoliko razina tumačenja koja do sada nisu detaljnije obuhvaćena:

- Pitanje specifičnog povijesnog konteksta, poslijeratnog zapošljavanja, intenzivne modernizacije i industrijalizacije države, udarništva, prijelaznih zastavica i motivacije radnika;
- Pitanje radničkog samoupravljanja, uloge radničkog savjeta, prava radnika, uvjeta rada, legalnosti regrutacije i maloljetničkog rada nakon rata;
- Pitanje raspadanja industrije 1990-ih godina i pojave takozvanog post-industrijskog perioda koje je podrazumijevalo tranziciju, privatizaciju, stečaje i značajna gospodarska prestrojavanja mjesta;
- Pitanje „starijih“ i „novijih“ generacija, odnosa prema industrijskom nasljeđu, viziji razvoja mjesta i novih oblika proizvodnje te pitanje jugonostalgije i „crvene Vele Luke“ kao pojmova usko vezanih za osobna i kolektivna pozicioniranja, prošlost, razvoj, politiku, ali i načine baštinjenja i identificiranja.

Na koncu, posebnu perspektivu industrijske baštine prepoznale smo kroz rodno pitanje i

problematiziranje „alternativnih“ povijesti mjesta čime se osvještavaju pristupi i svjedočenja bitno drugačija od onih većinskih, službenih i arhivskih. Feministički i kritički pristup specifičnosti ženskog sjećanja i prenošenja iskustva prepoznamo kao ključni element pri (pre)ispisivanju službene i neslužbene lokalne povijesti. Utoliko etnografija svakodnevice kao istraživačka metoda obuhvaća i osvještava velik broj ženskih radnica u industrijskim pogonima Vele Luke te prepoznaje bitne razlike između muškog i ženskog iskustva rada i življenja, načina sjećanja, bilježenja i pričanja.

Emancipacijska ambivalentnost industrijske radnice

Iako industrijska baština Vele Luke otvara gore spomenuti široki dijapazon istraživačkih perspektiva čime zahtijeva opširniji elaborat ili nekoliko tekstova, u ovome ćemo prilogu nastojati osvijestiti tek djelić nematerijalnog industrijskog – poziciju radnice i žene u novom poslijeratnom političkom i društvenom kontekstu, specifičnost rodno definiranih radnih uvjeta i mjesta te na koncu kvalitativnu različitost muškog i ženskog sjećanja i pripovijedanja.

Istraživanje smo fokusirale na žensku perspektivu i iskustvo rada velolučkih radnica (danas između sedamdeset i devedeset godina starosti) koje su u *Jadranci* i *Ambalaži* činile veći dio radne snage. Činilo nam se bitnim otvoriti prostor u kojem se artikuliraju ženski glasovi te se reflektira moguća emancipacija koja proizlazi iz ženskog radnog iskustva. Također, posebno nam je bila zanimljiva ženska uloga u brodogradilištu gdje su prema sjećanju radnika i radnica kroz drugu polovinu 20. stoljeća žene činile od jedne trećine do čak polovine radne snage.

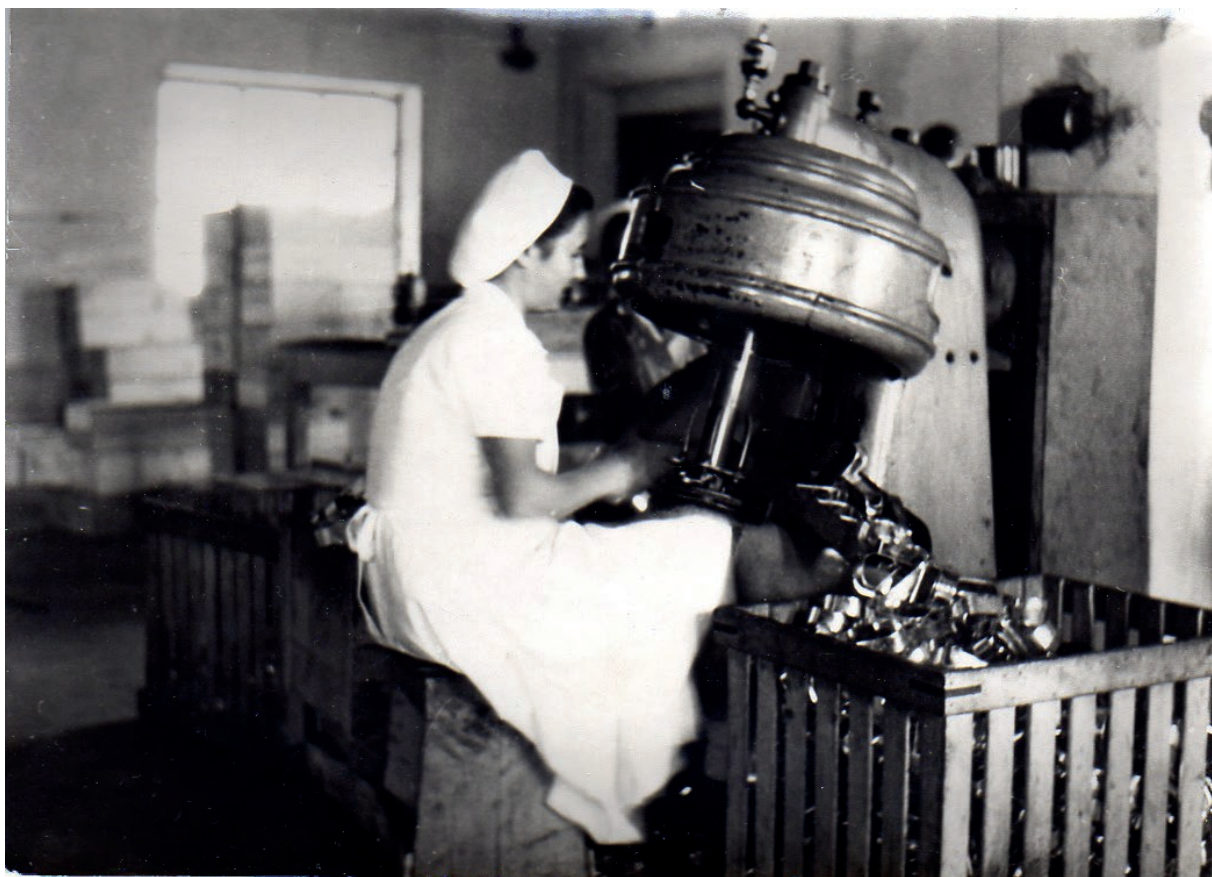
Velolučke industrijske radnice u poslijeratnom periodu možemo promatrati kroz širi spektar politike, društva i vremena koje ženama otvara brojna radna mjesta, posebice u ribljoj industriji i primjerice industriji tekstila kao dominantno „ženskim“ industrijama, čije

primjere možemo naći u slučaju velolučke *Jadranke* i *Ambalaže* ali i susjedne blatske tvornice tekstila *Trikop*.

Bolje radne mogućnosti za žene na otoku direktan su rezultat sve većih ekonomskih promjena koje su se pojavile nakon Drugog svjetskog rata, u periodu ranog socijalizma. Ratna liminalnost je pridonijela redefiniranju nove uloge žene, dala joj glas u javnom prostoru te kreirala nove figure feminiteta koje su uključivale pravo na glas, više jednakosti i više radnih mjesta (Čuljak, Vene 2016:161). Žene su bile vidljive u sociokulturalnom polju nove federativne države, štoviše one su bile simboličke nositeljice modernosti (Jambrešić Kirin 2008:23).

Istraživanje smo fokusirale na žensku perspektivu i iskustvo rada velolučkih radnica koje su u Jadranci i Ambalaži činile veći dio radne snage. Činilo nam se bitnim otvoriti prostor u kojem se reflektira moguća emancipacija koja proizlazi iz ženskog radnog iskustva.

Međutim, istraživanja Blagaić i Jambrešić Kirin (2013:46) upućuju na to da se ženska emancipacija i osobno osnaživanje zapravo ostvarivalo kroz sigurna i redovita primanja, a manje kroz političko aktiviranje i samoupravljanja u tvornicama. Ubrzani ekonomski rast i industrijalizacija ne bi bili mogući bez simbioze socijalističke kompetitivne kulture, samo-discipline i samo-korekcije s istovremenim patrijarhalnim nasljeđem koje veliča predmoderne ženske uloge i vrijednosti (spremnost da se žrtvuju preuzimajući odgovornost za prosperitet obitelji i zajednice) (Ibid:42).

*Radnica na zatvaraču konzervi u Ambalaži (1960-te).
Državni arhiv u Dubrovniku – Arhivski sabirni centar
Korčula-Lastovo (HR-DADU-SCKL)-703. Tvornica limene
ambalaže Vela Luka. Fotografije.*

*Radnice Jadranke (Fabrike)
ispred nove tvornice 1970-tih.
Privatna zbirka Jelica Surjan
(Vela Luka)*

Želimo stoga otvoriti diskusiju oko ostvarivanja ili neostvarivanja ženske emancipacije i osnaživanja u kontekstu novih radnih mogućnosti, financijske neovisnosti i sigurnosti, imajući na umu da su žene trebale pregovarati između ambivalentne pozicije koja je uključivala s jedne strane tradicionalni kućni rad, a s druge posao koji su obavljale u industriji.

Časopis *Morsko ribarstvo* iz 1974. godine donosi članak o tečajevima higijene za radnike i radnice tvornice *Jadranka* iz Vele Luke, temeljen na opisu tečaja te iskustvima polaznika. Autor ističe da je bilo teško nagovoriti polaznike (uglavnom polaznice) da se uključe u tečaj:

„Moramo priznati da je prije početka tečaja došlo do jakih otpora u Jadranici od strane radnika koji su morali ići na tečaj, te njihovog očitog negodovanja što moraju gubiti vrijeme polazeći tečaj. Ova negodovanja bi se mogla donekle i razumjeti ako se uzme u obzir da je to uglavnom ženska radna snaga, a da se tečaj održavao poslije radnog vremena, tako da su ove žene čitav tjedan dana bile poslije podne zauzete, nisu mogle pripremati večeru za porodicu, te posvršavati sve ostale poslove, koje čekaju našu zaposlenu ženu, kada s posla dođe kući“ (Stipković 1974:154).

Slične situacije su se događale za vrijeme kampanje opismenjavanja i kvalifikacije radnika. Kazivačica O.D. se prisjeća: „Učili smo i to bi meni bilo dodijalo, ja govorin: `Znaš što! Dosta je više s ovin. Ja se umorin na poslu i va mi poč opet u školu a čekaju me doma dica...`“.

Nešto mlađa kazivačica D.M. objašnjava svoje gledanje ženske emancipacije: „Povremeno jesu zarađivale ali ovo je bilo prvo zapošljavanje žena, svoj su novac imale, više samostalnosti (...) Ali to što su one radile na poslu, u kućanskim poslovima, oko maslina, loze, gradnje kuće, odgoja djece - njima ništa nije pomoglo. I dalje su imale sve svoje uloge i obaveze, plus ovu dodatnu. Žena je time dobila samo još jednu obavezu i samopouzdanje.“

Rodno definirani okviri rada

Ovi primjeri djelomično vizualiziraju dio ženske svakodnevice u kojoj je trebalo balansirati između obaveza na poslu i ostvarivanja očekivanih uloga majki i kućanica pri čemu je dodatna edukacija nerijetko predstavlja veći teret nego profit ili oblik emancipacije. Slična istraživanja o ulozi ženskog rada u industriji (Jugoplastika u Splitu i na otoku Šolti prema istraživanju Blagaić i Kirin 2013:53) pokazuju da je prije Drugog svjetskog rata žena radila gotovo isključivo u kući ili na polju te da je simboličnu plaću zarađivala kroz fizički rad. Također jednom kad su se zaposlile u tvornici njihove su plaće u pravilu bile niže od muških i radile su teže poslove, što prepoznajemo i u slučaju tvornica Vele Luke.

Jednom kad su se zaposlile u tvornici njihove su plaće u pravilu bile niže od muških i radile su teže poslove.

Većina pozicija na kojima su se zapošljavale žene u ribljoj industriji bili su neugodni fizički poslovi u teškim radnim uvjetima, pogotovo u prvim godinama rada nakon Drugog svjetskog rata (hladno i vlažno okruženje, česti noćni rad, rad u hladnjači, čišćenje, soljenje, prženje ribe itd.), dok su pozicije upravitelja i primjerice mehaničara redovito popunjavali nešto educiraniji muški radnici.

Rad u *Jadranici* smatran je najtežim i najneugodnijim u odnosu na ostale tvornice a bio je i najslabije plaćen. Poznato je i da se žensku djecu plašilo popularnim upozorenjem: „Ako ne budeš učila poč ćeš fatigat u *Fabriku*“. Otvaranjem Tvornice limene ambalaže, brojne su žene iz *Jadranke* zamijenile prvotno radno mjesto nešto boljim uvjetima rada i većom plaćom. Međutim kazivačice nerijetko ističu

da je *Ambalaža* također predstavljala iznimno neugodno, bučno, zadirano i opasno mjesto gdje je povremeno dolazilo do ozljeda na radu poput odsijecanja prstiju.

S druge strane, radnice u brodogradilištu *Greben* prisjećaju se da su teško radile u okruženju izuzetno toksičnih i opasnih plinova u potpalublju. Kazivačica B.Ž. ističe da je radila 27 godina „u plastici“ i da nikada žene nisu dobile pravo na povlaštenu mirovinu. Radile su u potpalublju s iznimno opasnim acetonima koji isparavaju, a u pojedinim situacijama trebalo ih je i medicinski tretirati jer su bile praktički drogirane.

Slučaj *Greben* također pojašnjava postojanje jasne rodne definiranosti određenih poslova. Specifične i teške poslove poput rada u potpalublju radile su gotovo isključivo žene³, a taj posao također nije zahtijevao višu edukaciju poput nekih drugih tehnički zahtjevnih, odgovornih ili upraviteljskih poslova, što među ostalim potvrđuje i nisku razinu poslovne i radničke emancipacije koju su žene kroz drugu polovinu 20. stoljeća ostvarile u sva tri spomenuta pogona.

Primjeri Vele Luke upućuju na vrlo očitu rodnu podjelu na široj razini pa su tako *Fabrika* i *Ambalaža* smatrane ženskim tvornicama dok je *Greben* više percipiran kao muška tvornica. Iako se na primjeru rodne podjele industrijskog sektora može jasno zaključiti da je primjerice tekstilna ženska, a brodogradnja muška industrija (Šokčević 2009: 42), situacija u *Greben*u malo je kompleksnija. *Greben* je započeo kao tipično muška industrija te je do danas zadržao uvjetno rečeno muški identitet, međutim 1961. godine brodogradilište je započelo proizvoditi brodove od plastike koja je u tom trenu predstavljala materijal budućnosti (usp. Tabain 1993:97), dok su brojne žene svoje mjesto dobile upravo na pozicijama u potpalublju radeći s plastikom, čemu je zanimljivo pristupiti

i iz aspekta fizičke i simboličke razine ženske „nevidljivosti“ u *Greben*u.

Traženje „viška“ ženskog sjećanja

Istraživanje i bilježenje muškog i ženskog sjećanja i naracije o svakodnevnom životu i iskustvu rada u slučaju velolučkih tvornica otvorilo nam je među ostalim i intrigantna saznanja i potvrde o različitostima u prisjećanju i prezentiranju iskustava. Razgovori s kazivačima, bivšim radnicima ili pak upraviteljima najčešće su se spontano fokusirali na faktografiju, povijest, ekonomski i gospodarski značaj tvornica, pri čemu sjećanje ostaje u jasnim okvirima racionalnosti, prezentacije ili pak statističkih podataka. S druge strane, razgovori s kazivačicama i bivšim radnicama vrlo su se šturo doticali povijesnih okvira, a otvarali su slojevite i slikovite priče o radnoj i životnoj svakodnevnici. Oblici neslužbenosti, opuštenosti, emotivnosti, neformalnosti, ali i „alternativnosti“ nepisanih povijesti velolučkih tvornica pokazivali su nam se upravo kroz životnost i „drugačijost“ ženskog sjećanja koje nerijetko ne preže od prenošenja nereprezentativnih, delikatnih ili čak „ilegalnih“ aspekata radne svakodnevice.

Objašnjavajući ovu specifičnost, povjesničar John Gillis tvrdi da su žene – kao čuvarice heterogenog iskustvenog protupamćenja – „suparnice“ službene povijesti, nositeljice onoga zazornog „viška sjećanja“ kojeg nije moguće podvesti pod autoritativne sustave znanja (usp. Jambrešić Kirin, 2009:65).

Činio nam se stoga bitnim odabir upravo etnografije svakodnevice kao ključne istraživačke metode pri traženju „viška sjećanja“ i slaganju nešto drugačijih ili neispisanih oblika velolučke industrije. Navedeni pristup etnologinja Ines Prica opisuje na sljedeći način: „Etnologija svakodnevice vraća subjekt naroda u tekstove mekoga, subjektivističkog diskursa koji zamjećuje naoko nevažne detalje, ali njima nepredvidivo napada kulturne stereotipe, fikcije prošlosti i budućnosti. To je mjera blage, `moderirane intelektualne kritike` koja

3 Žene su bile zaposlene i na drugim pozicijama u brodogradilištu, ali su nas prvenstveno zanimali teški i rodno jasno definirani poslovi u potpalublju.

ne seže do neke jasne i glamurozne političke ili etičko-estetičke proklamacije, nego je okrenuta podcijenjenoj stvarnosti svakodnevlja, tradicionalno ženskoj, majčinskoj domeni pozadinske kulturne reprodukcije“ (Prica 2004:46).

Ovim je tekstom tek načeto pitanje industrije kao nasljeđa i složenosti rodnih aspekata industrijskog rada. Nematerijalna industrijska baština lokalni je identitet Vele Luke i memorija vrijedna dijaloga.

Ovim je tekstom tek načeto pitanje industrije kao nasljeđa koje se može promatrati kao dio materijalne kulture (industrijska postrojenja), nematerijalne kulture (lokalna memorija, svjedočenja i kolektivno iskustvo vezano za rad u industriji), ali i temelj velikog dijela i danas funkcionalne infrastrukture mjesta nastale u desetljećima uspješne industrijske produkcije nekoliko tvornica. Nastojale smo naznačiti obrise višeslojnosti istraživanja i valoriziranja industrijske baštine, ali i dotaći složenost rodnih aspekata industrijskog rada, specifičnost podjele poslova, politički kontekst i žensku svakodnevnicu kroz potencijale „subjektivističkog diskursa“. U tom kontekstu, propitkivanjima, bilježenjima ili pak nadopunama određenih segmenata pisane i usmene povijesti Vele Luke želimo se približiti nematerijalnoj industrijskoj baštini kao lokalnom identitetu i memoriji vrijednoj dijaloga.

Bibliografija

Blagaić, Marina & Jambrešić Kirin, Renata. „The ambivalence of socialist working women’s heritage: a case study of the Jugoplastika factory“. *Narodna umjetnost* 50 (1). Zagreb 2013, str. 40 – 73.

Čuljak, Ivana & Vene, Lea. „Žena u borbi / Žena u modi: Odjevne prakse u poslijeratnom period socijalističke Jugoslavije na primjeru časopisa Žena u borbi i Naša moda“. *Etnoantropološki problemi* 1. Zagreb 2016, str. 159 – 173.

Jambrešić Kirin, Renata. „Vestalke u kulturi pamćenja Drugog svjetskog rata“. U *Dom i svijet*. Zagreb 2008., str. 19 – 54.

Jambrešić Kirin, Renata. „Rodni aspekti socijalističke politike pamćenja drugoga svjetskog rata“. U *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb 2009., str. 59 – 81.

Prica, Ines. „Žene obavljaju muški posao: rod i autoritet u hrvatskoj etnologiji“. U *Između roda i naroda, etnološke i folklorističke studije*. Zagreb: 2004., str. 33 – 49.

Stipković, Franko. „Radnici Jadranke na tečaju iz higijene“. *Morsko ribarstvo*. Zagreb 1974., str. 154 – 155.

Šokčević, Svjetlana. „Položaj radnika/ca tekstilne industrije“. U *Ostvarivanje politike jednakih mogućnosti za tekstilne radnice*. Zagreb 2009., str. 41 – 49.

Tabain, Tonko. „Prilog povijesti brodogradilišta Greben – Vela Luka (1948. – 1972.)“. *Luško libro* 1. Zagreb 1993., str. 91 – 109.